

Apáczai Csere János, az erdélyi magyar tannyelvű egyetemi oktatás létrehozásának és a magyar szaknyelv kialakításának előharcosa

Apáczai Csere János, the Pioneer of Creation a Hungarian Higher Education in Transylvania and the Formation of Hungarian Terminology

Muzsnay Csaba

Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Analitikai Kémia Tanszék, Kolozsvár*

Születésének 380., a „MagyarEncyclopaedia”-ja megjelenésének 350. évfordulója alkalmából

Abstract

Apáczai Csere János tried to transplant the progressive ideas and conceptions of his age into the Hungarian milieu, considering the Transylvanian circumstances. He took on much more than his predecessors, but he had never lost his sense of reality and he had never stood alone, having been supported by the intellectual movements, which emerged in the middle of the 17.th century, among them an important language reform as well. All of them, including Apáczai have acted under the influence of Bethlen Gábor's and Rákóczi György I's thoughts and ideas, the Princes of Transylvania, who stood up for the economic development and cultural education of their nation during their reign. Apáczai was the writer and tutor of the most important Hungarian scientific encyclopedia of his times and perhaps of all times. The content of Hungarian Encyclopedia, which appeared in Utrecht since 350 year, represents a great value in its entirety, although its deepness and modernisms differ in every chapters of the book. You can not judge or form your opinion about it, unless you know all about the scientific level of the 17.th century. The fact that it is written in Hungarian is the most significant feature of it. In this term preceded our neighbours and almost with 50 years even the German encyclopedists. The importance of this work is remarkable in linguistic sciences, by establishing the scientific terms of Hungarian semiotics. Apáczai's use of language indicates an extraordinary and high- developed logical discipline. He seldom uses foreign words, that is why in some cases he is obliged to use circumlocution, moreover he formed some compounds, which mean a great difficulty to understand for a man of the 20.th century. As a convinced language reformer he recommended 2-3 different Hungarian versions for the same term, based on the acceptance or refusal of his language community.

The Hungarian Encyclopedia deals with natural sciences, the results of this branch occupy the largest parts of the book. Within this science, medicine and zoology are the most successful, their language appears to be the most enjoyable in the book. We find a lot of descriptions, which may seem to be very funny for us. There is not much to say about chemistry, but we find among the pages some important achievements of alchemy, without mentioning the Philosopher's Stone or the swindling in connection with gold- making. With Apáczai's death the intellectual message of Hungarian Encyclopedia and the spreading of the language reforming effects came to an end. The establishing of the Hungarian scientific language still remained an important task. The fact that it was forgotten for so long time and the overshadowing of this spiritual inheritance can be explained with the political and economic circumstances of the late 17.th and 18.th, and not by considering Apáczai as a forerunner, who broke up with the realities of his time. The influence of the Habsburg Empire increased on the account of the Transylvanian Principality and the Turkish Empire. In the 18.th century Transylvania was under Austrian authority. The counter- reformation applied even drastic methods to spread the established religion, with the help of the oppressive system and the Jesuits. The achievements of the reformed churches and Transylvania were thrust into the background. Then libraries of these churches and schools were wound up whereas possible and the books written in "heretical mentality" were burnt. It is likely that some copy of the Hungarian Encyclopedia was annihilated in this way. The newly established political and economic situation meant at least 150 years backwardness for the Hungarian education and development. The effects of this period are noticeable even in our language, since this break had not have happened we would have spoken and written in a more clearly language./11/

In these times the Hungarian language and scientific life became provincial. The majority of the scientific men did not have the possibility to study the writings and achievements of their predecessors.

Jozsef II's language- decree, through which he ordered to spread the German language with every means all over the country, joined the intellectuals, who felt responsible for their nation. The language reform and other progressive movements have directed the attention to Apáczai and his works. The Hungarian Encyclopedia with a slightly different content is republished in 1803 at Győr. Due to the success of the language reforming activities beginning with the year of 1830 the first attempts of establishing the Hungarian scientific terminology were carried out. A plenty of new words were composed till the Revolution of 1848.

* Kolozsvár, Arany János u. 11 sz., I em. 113, email: cmuzsnay@chem.ubbcluj.ro

We can assume as chief achievement of the Revolution and Hungarian Independence War the fact, that it put an end to the trials of the Counter-reformation and created the right conditions to unite the Hungarian nation, independently of the religious affiliation. This means the beginning of the Apáczai-cult. The formation of the Hungarian technical terminology is strongly related to the different fluctuations in political circumstances, following its ups- and- downs. In a way or another these periods enriched to a certain extent the Hungarian literary and technical language. Szily Kálmán tried to control the methods of enriching the scientific language at the turn of the century. The number of technical terminologies is constantly increasing. The Hungarian scientific terminology of physical education is developed during the years of the 30's with the contribution of sport-journalists. This method served as an example for the other fields. In the 20.th century the hungarianization of technical terminology continued, different committees were asked to regulate the process of language reforming. The medical society is publishing a periodical of correct usage of medical terms in every two month or two times in a year.

The rapid development of the information- technology and our entrance in the European Union reserves new challenges for the Hungarian language. We have to find the best solutions and in this search Apáczai's brilliant intellectual achievements can be a great help for us even in the 21.st century.

A magyar nyelvű egyetemi oktatás biztosítása, az ezt szolgáló önálló egyetem létrehozása az erdélyi magyarság évszázadokra visszatekintő, sajnos még ma is időszerű igénye és feladata. Az utóbbi 130 év felvillanott reményeket, lehetőségeket, átmeneti sikerekkel is szolgált, de tartós, elfogadható megoldást nem ért el és nem vívott ki. Sőt, az utóbbi 85 év nem szűkölködött olyan időszakokban, amikor gyökerestől próbálták kiirtani a magyar nyelvű egyetemi oktatásnak még a gondolatát is, majd a demokratikus elvek süllyesztőiben a kolozsvári „multikulturalitás” hazug eszmerendszerének kiagyálásával éppen e legtöbbet sanyargatott nemzet önálló szellemi fejlődését akarják, Nyugat-európai közreműködéssel béklyóba verni. Pedig a magyarság, s ezen belül az erdélyi magyarság magas szintű igényeinek megfogalmazásában és részleges megvalósításában messze megelőzte az összes többi nemzetet Közép- és Kelet-Európában. Voltak időszakok, különösen a reformáció eszméinek térhódításakor, amikor az erdélyi magyarság szinte felzárkózott a Nyugat-európai eszmei, szakmai színvonalhoz. Elismerésre méltó, s nem büntetendő eredmények ezek. A XVII. század erdélyi értelmisége megküzdött azért, amit örökségként hagyott a jelenkorra [1, 2.], s csak az elnyomásra született és nevelt politikusok bűne a mai minősíthetetlenül igazságtalan helyzet fenntartása. Európa szellemiségét csúfolják meg, tudománytörténetének hitelességét és tiszteletben tartását tagadják meg hosszú idő óta Romániában, de főleg annak különleges értékkel bíró részében, Erdélyben. Érthetetlen, hogyan rúgható fel a tudományos tény-szerűség kritériuma holmi gazdasági érdekek és rabló háborúskodás kényelmetlen emlékeinek oltárán.

A 380 éve, 1625. június 10-én, a Brassóhoz közeli Apácán született Csere János volt az előharcosa, legkiválóbb képviselője az anyanyelvű oktatás sikeres kivitelezőjének, szakmai tökéletesítőjének, sőt újjátójának, s azon belül a magyar nyelvű egyetemi oktatás megálmodójának. Az Apáczai előnevet később vette fel, akkor, amikor már könyvírói tevékenysége ígéretesnek mutatkozott.

Az életút

Paraszti sorból, többgyermekes családból származott. Szülőfalujában és Kolozsváron járt iskolába. Apáczai Csere János 1636-ban került Kolozsvárra és ott-tartózkodása utolsó két évében Porcsalmi András vált fő irányítójává, legelismertebb tanítómesterévé. Ő vezette be a magasabb tudományokba, amelyeket meg is szeretett vele. 1643 őszén kerülhetett Gyulafehérvárra, egyetemi (akadémiai) tanulmányai megkezdésére, ahol Bisterfeld János segítőkészségének örülhetett. Az ott eltöltött évek döntőekké váltak főműve, a „Magyar Encyclopaedia”, megírása szempontjából.

Bethlen Gábor építtette és virágoztatta fel a gyulafehérvári akadémiát az 1622-ben történt alapítása után. Hasonló felsőoktatási intézményt szeretett volna kialakítani Kolozsváron is, de korai halála ezt nem tette lehetővé. Keresztúri Pál, Geleji Katona István és Csulai György tanít az „academicum collegiumban”, majd a 17. századi német költészet elméleti kiválósága, Martin Opitz. Később, a fejedelem meghívására, a herborni egyetem három híres tanára: Alstedt János Henrik, Bisterfeld János és Piscator Lajos kapcsolódik be ebbe a munkába. Ők nagy hatást gyakoroltak az erdélyi főiskola kiépítésére, működésére és rangjának emelésére. A

Gy. Szabó Béla metszete Apáczairól

Gyulafehérváron működő külföldi tanárok közül a legelismertebb az európai hírű Alsted János Henrik volt. Alsted hatalmas terjedelmű munkássága annak az Enciklopédiának a megírásában csúcsonyult ki, amelyből Apáczai Csere János a legtöbbet merített és amelynek első kiadását teljesen kimásolta magának. Jóllehet Alsted nem tanította Apáczait, mivel már néhány évvel odaérkezése előtt meghalt, de több éves, maradandó hatású gyulafehérvári működése, műveinek ottani ismertsége ebben közvetlenül befolyásolta és hozzásegítette az érdeklődő ifjút, a különleges és rendkívül nehéz feladat későbbi elvégzéséhez. Veje, Bisterfeld János Henrik, apósának őszinte tisztelője, az enciklopédikus műveltség megszerzésének elkötelezettje volt. Apáczai tanáraként elévülhetetlen érdemeket szerzett ezen szorgalmas diáknak a nagy mű megírása felé való irányításában és az enciklopédia mind részletesebb megtervezésében.

Egészen bizonyos, hogy a követendő példát Apáczai már ekkor elsősorban Alstedben látta. Következésképpen ez a témaválasztás közvetve, de kapcsolódik Bethlen Gábor tudós-kereséseivel és a neves külföldiek meghívásához, valamint Alstednek és családjának gyulafehérvári tartózkodásához. Apáczai Csere János és kortársai még haszonélvezői, megtartói és továbbvivői, fejlesztői voltak annak a szellemi fellendülésnek, amely Bethlen Gábor ország-építő, művelődést fejlesztő és műveltséget teremtő elgondolásai, célkitűzései nyomán megindult, melyet I. Rákóczi György fokozni már nem tudott, de életben tartott. Lorántffy Zsuzsannának ebben a vonatkozásban később is kiemelkedő szerep jutott még fia, II. Rákóczi György, uralkodása idején.

Maga Apáczai is nagyra értékelte Bethlen Gábor szerfölött sikeres uralkodását. Így ír a Magyar Encyclopaedia VII. rész/V. fejezetének (tengerek, tavak, folyók, források) végén a nagy fejedelemtől [2]: „a b.[ecses] e.[mlékezetű] és minden felé tündöklő hírű nevű nagy Bethlen Gábor”

Hollandiában, a nyugati iparosodó, kereskedő és gyarmatosító országok egyikében, kiváló egyetemeken tanult. 1648-ban előbb a franekeri, majd a leideni egyetemre iratkozott. Valószínűleg 1649 tavaszától huzamosabb ideig Utrechtben is tanult. 1651 áprilisában az újonnan alapított hardervijki egyetemnek ő lett az első doktora. 1651-ben feleségül vette egy jómódú utrechti család leányát, Aletta van der Maetot [7.].

Tsulai György püspök, miután tudomást szerzett a sikeres doktori védésről, hazahívta Apáczait, elküldve neki az útiköltséget is. Ő azonban biztosra akart hazamenni, nemcsak doktorátussal, hanem a Magyar Enciklopédia kinyomtatott példányaival is. Mivel megnősült, családi állapotára is tekintettel kellett legyen. Gözérővel dolgozott, beindította a nyomdai munkálatokat, erre a célra használva fel egy részét az otthonról küldött útiköltségnek, és egy fél évvel elhalasztotta hazautazásuk időpontját. A „Magyar Encyclopaediát ez alatt nem tudta befejezni, még otthonról is küldte az elmaradt fejezeteket.

1653 nyarán hazatérve, a gyulafehérvári kollégium gimnáziumi tagozatán kapott tanári állást. Puritán elve-ért háttérbe szorították. Az „ortodox” kálvinisták, Basire Izsák (a kivégzett I. Károly angol király Erdélybe menekült lelkésze) vezetésével támadást indítottak ellene és a Basiliusszal folytatott vitája után, II. Rákóczi György parancsára el is bocsátották állásából. A doktori cím megszerzése mellett, ez a gyulafehérvári indítás minden szabadidejét az összefoglaló munkának a megírására sarkallta, hisz a felmerült nehézségek ellenére, népének és hazájának akart óriási szolgálatot tenni. Ezen erőfeszítések eredményeként 350 évvel ezelőtt, 1655-ben, hagyhatta el könyve a nyomdát.

Jóakaróinak, közöttük Lorántffy Zsuzsannának és Keresztúri Pálnak közbenjárására 1656 júniusától a kolozsvári iskola igazgatójaként, nagy sikerrel folytathatta tevékenységét, ott is tovább képviselve törekvéseit.

Jellemző az a kettősség, amit pl. Keresztúri Pálnak Apáczai Csere János híres konfliktusában játszott szerepe mutat. „Püspökös” felfogású udvari pap lévén – a fejedelem előtti szóváltás során ő is kikelt a fiatal tanár ellen, bátor presbiteriánus hitvallása miatt. Ugyanakkor azonban, még diák éveiből fiaként szerette Apáczait. Visszaemlékezése szerint „ritka ebédje volt nála nélkül” s valószínű; nagyon sokat tett azért, hogy állása elvesztése után hamarosan méltó beosztást kapjon a kolozsvári iskola élén [3.]. Ezt az iskolát nagymértékben rendbe hozta, Lorántffy Zsuzsanna őszinte meglepedésére is, és már kezdettől nyüzsgővé tette, mivel nagyon sok tanítványa követte őt Gyulafehérvárról.

Utolsó tervezetében is akadémia, vagyis egyetem felállítását javasolta Barcsai Ákos fejedelemnek. Fiatalon, 1659. szilveszter éjszakáján elhatalmasodott tüdőbaja véget vetett életének. Még a 35. életévét sem töltötte be.

Apáczai írásairól

A „*Magyar Encyclopaedia*” 1655-ös megjelenése csodálattal és büszkeséggel tölthet el mindnyájunkat, hisz Apáczai révén messze megelőztük szomszédainkat egy anyanyelven megírt tudománytárral. Ilyen jellegű munkák eddig nyugati szerzők tollából csak latin nyelven jelentek meg. Mégsem szabad „koraszülött” műként kezelni, mivel Erdélyben az igények megvoltak egy magyar nyelvű sok tantárgyat magába foglaló tankönyvre és a feltételek is szerencsésen teljesültek a tudománytár megírásához.

A mohácsi csatavesztés egy évszázadát követően a XVII. század nem kisebb célokat tűzött ki az erdélyi magyarság számára, mint a nemzeti művelődés – tudomány, nyelv, közoktatás, könyvkiadás, egyetemi oktatás - fölemelése, „barbárságunk”, kínzó elmaradottságunk felszámolása, Nyugat-Európa utolérése. Ezek ma is tiszteletre és követésre méltó elképzelések. A mértéket és a szintet Európa élenjáró országainak, többek közt a holland „arany századnak” a kultúrája képezte.

A megálmodott és részben kiharcolt változásokban, a latin mellett a magyar nyelvű írásbeliség terjedésével Erdélyben, világosan kirajzolódnak a demokratikus, jobbágyellenes és racionalista tendenciák. Ezek egyrészt a reneszánsz világnézeti forradalmából, másrészt a könyvnyomtatás és a reformáció hatásából táplálkoztak s már-már a magyar felvilágosodást előlegezték meg. Nem kell figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy önálló és erős polgárság nélkül e törekvések csak a nemesi uralkodó osztály egyes csoportjaira vagy kimagasló vezetőire támaszkodva maradhattak fenn tartósan; hogy ezzel összefüggésben bizonyos nemesi reformtörekvések és polgáriás művelődési programok, felekezeti és földrajzi korlátokat sem ismerve közeledhettek egymáshoz (pl. Zrínyi Miklós és Apáczai Csere János elképzelései). E szellemi mozgalmak kifejezetten vallásos jellege akadályozhatta kultúránk egységes egészben való kisugárzását.

E század kimagasló magyar szellemeinek, a legjobb alkotó és szervező egyéniségeknek – közöttük Apáczainak is – a sorsában osztoztak névtelen, vagy alig ismert, a vállalt eszméikért hőiesen helytálló, újító tanárok, nyomdászok, lelkészek, orvosok tucatjai, talán százai. Úgy tűnik, hogy a magyar írásbeliség történetében nem voltak gyakoriak az ilyen összehangolt erőfeszítések. Ritkán voltak a legjobb elmék s körülöttük az átlag értelmiségiek képviselte „közketonák” gondolatai, vágyai és közvetlen, egyéni programjai annyira egy irányba mutatóak, mint abban az időben [4.].

Ami Apáczai tudományos gondolkodására jellemző, hogy Hollandiában magáévá tette Descartes filozófiáját. Még Utrechtben 1651-ben megkezdte, főleg Alsted, másrészt Descartes, Comenius, Copernicus, Ramus és mások alapján a „Magyar Encyclopaedia” című fő művének írását. Ez az első olyan magyar nyelvű tankönyv, amely a hasznos és szükséges ismereteket tudományos igényvel, korszerűen igyekezett rendszerbe foglalni. A mű kétharmad része foglalkozott természettudományokkal, az orvosi ismereteket is összefoglalta, az elsők közt fogadta el nyíltan Copernicus rendszerét. A világ racionális magyarázatának igényét tudományos és pedagógiai reform gondolatával, sőt a jobbágyrendszer bírálatával kapcsolta össze. Gyulafehérváron vele a puritanizmusnak immár radikális, az independentizmus hatásait is felmutató irányzata ért el Erdélybe [5.]. A vallási türelmetlenség, II. Rákóczi György idején Apáczaira is lesújtott. Nem sikerült még megvilágítani, hogy az ellene folytatott támadások dacára, milyen egység tette lehetővé a kolozsvári iskolavezetés elnyerését [2,6].

Gyulafehérvári székfoglalójában (*De studio sapientiae*, 1653) a kulturális elmaradottságot, az iskolai formalizmust bírálta, majd új oktatási rendszert követelt (*Magyar logikátska*, 1654; *De summa scholarium necessitate*, 1656 [8.]). Egységes iskolarendszert, anyanyelvű népiskolákat, magas színvonalú, világi szakembereket is képző egyetemet tartott szükségesnek, és korlátozni kívánta az egyház gyámkodását az iskolák felett.

Egyetem-alapításra és működtetésre vonatkozó javaslatát az 1658–1659-es évek fordulóján, élete utolsó évében készítette el Apáczai Csere János. Barcsai Ákos fejedelemhez adta be akadémiai (egyetemre vonatkozó) tervezetét — *A magyar nemzetben immár elvégtérre egy Akadémia felállításának módgya és formája* címmel. Ebben az értekezésben Apáczai Csere János kifejti, hogy mozgás, haladás van mindenütt, csak a mi népünk nem képes letörölni a barbárság (tanulatlanság — utólagos értelmezés) szennyét. A tudomány gyarapodása, az alattvalóknak Isten és a fejedelem iránt való engedelmessége nem képzelhető el a legmagasabb tanintézet, az akadémia nélkül [8, 9.].

Ez a tervezet első és hosszú ideig az egyetlen magyar írás, amely a középiskolai-kollégiumi légkörből ki lépve, az egyetem szellemiségét sugározza. Kijelenti, hogy a magyar iskolaügy javulásának alapfeltétele lenne a jól képzett magyar tanárok alkalmazása s a tudósoknak kedvezményekben való részesítése. Az egyetemnek megfelelő jövedelemre, kellő számú hallgatóra és szabadságra, kiváltságokra van szüksége. Azonban már a még nem egyetemi fokú kolozsvári főiskolán is az ismeretlen dolgoktól való vonakodással és tunyasággal találta szemben magát és a legtehetségesebb, legjobban képzett fiataloknak egyetemi munkára való bevonásával is küzdenie kellett.

Apáczai tervezete minden ízében átgondolt, korának szellemét magánviselő, igényes összeállítás, legfeljebb az a hibája, hogy szerzője kissé önmaga önzetlenségéből és páratlan önfegyelméből indul ki. Az általa javasolt akadémia (egyetem) ügye megválaszolatlan és megvalósíthatatlan maradt. Ennek a rendkívül széles látókörű, európai kitekintésű tudós, a lánglelkű erdélyi vallásos hazafinak a független magyar anyanyelvű oktatásra vonatkozó elképzelései először csak 1872-ben, a XIX. század követelményeinek megfelelően, Kolozsváron valósultak meg. 1918. és 1944. között Erdélyben ismét megszűnt a független magyar nyelvű és igazgatású egyetem. Csak rövid időre, 1940–1958 között, főleg a Bolyai egyetem működésével, teljesült is-

mét az erdélyi magyarság több évszázados vágya. 1959-1990 között a magyar nyelvű oktatás, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem keretében, a Ceauşescu-rémuralom idején, haláltusáját vívta. 1990-el kezdődően a magyar tagozat kiépítése folyik a román értelmiség ún. multikulturalitást megtestesítő elképzelése alapján. Világosan kell látni, hogy Apáczai emlékét úgy őrizhetjük meg becsülettel és fennköltén, ha nem mondunk le elképzeléseinek lényegéről, minden lehetővé megtéve, jelenleg a három nagy független kar létrehozásáért, később pedig egy önálló magyar nyelvű egyetem működtetéséért. Örökérvényű tevékenységének elismeréseként, az eljövendő erdélyi magyar nyelvű egyetemrészlegek sorában az egyik, esetleg éppen egy székelőföldi, Apáczai Csere János nevét vehetné fel.

A tudomány szakterületeit magyarul leíró tudománytár részletesebb bemutatása

A mű keletkezésének története, az erdélyi, majd a németalföldi akadémiák látókör növelő hatásához (latin és nemzeti nyelvek) is kapcsolódik. Apáczai nemcsak a bevezetőt, de először az egész anyagot latinul állította össze. Érdekes módon az 1803-as győri kiadásban [13.] a latin nyelvű előszó is magyarul jelenik meg, a címben az enciklopédia magyar jelentését is feltünteti és más, kevésbé elfogadható változtatásokat eszközöl. A tudománytár tankönyvnek készült. Az anyag gyűjtése során tisztázta magában, hogy a könyvet anyanyelvén írja és kesergett annak a nemzetnek szomorú helyzetéről, mely az ismereteket idegen nyelven kell megszerezze. Elsőrendű szemponttá vált számára: „a magyaroknak valamennyi tudományt magyarul” kell megírnia. Ezzel összecseng Comenius megállapítása és sárospataki záró beszéde, buzdítása: „minél több tankönyvet kell magyarra fordítani” [4].

Erőltetett munkáiramban fordít és csatlakozik korának nyelvújítóihoz, de különösen Geleji Katona István [10.], Komáromi Csipkés György és Pereszlényi Pál tevékenységéhez, magyarba ültetve filozófiai, természet-tudományos, matematikai, orvosi és műszaki szövegeket. A ma embere nehézkesnek, sokszor érthetetlennek tekinti egyes magyarításait. Arra törekedett, hogy ne használjon idegen szavakat. Valóban, a Magyar Enciklopédiában ritkán találkozunk idegen szavakkal, inkább olyanokkal, amelyek abban az időben elfogadottak voltak a magyar nyelvben. Pl. medikusi = orvosi. Az akkoriak könnyebben megértették Apáczai Csere János új szavait, mint a mai olvasó. Mi már több hajmeresztő nyelvújítási hullámon túl vagyunk, és nagyon eltávolodtunk a XVII. század közepének nyelvhasználatától. Megállapítást nyert, hogy több új szava természetesebb, kifejezőbb, mint pl. Bugát Pál nagyon sok szófaragványa [3, 11].

Az irodalmazás helyes és igazságos voltáról hosszasan ír a latin bevezetőben. Mintegy igazolja azt az eljárást, hogy szigorúan tartotta magát kora nagy enciklopédistáihoz és kiváló gondolkodóihoz, gyakran hivatkozott is rájuk. Sok fonáksággal találkozik. Plinius véleményét fogadja el, aki megfeddi a más tollakkal ékeskedőket. Sajnos nagy számban jelentetnek meg olyan munkákat, amelyek szószerinti másolatai valamelyik szerző munkájának, anélkül, hogy erről az új kiadványban említés történne.

Apáczai Csere János „kedvez” azoknak a tudósoknak, akik előtte éltek. Ő mindenkit idéz, aki arra érdekes. Megállapítja, hogy a jövő írói úgy fognak a mi írásainkkal bánni, mint ahogy mi bánunk az előttünk élőkével. A sors fintora, hogy Apáczait, becsületes eljárása dacára, 150-200 évig kevesen idézték halála után. Inkább elhallgatták és lehet enciklopédiájának néhány példányát, mint eretnek munkát, még el is égették. Amióta kialakult kultusza, idézetségében sem mutatkozik hiány a magyar szakirodalomban.

Egyesek úgy szeretnék beállítani a helyzetet, hogy Apáczainak a magyar tudományos nyelv megteremtésére irányuló erőfeszítéseit teljes értetlenség és közöny fogadta, a közéletben pedig egyre nagyobb teret hódított a latin nyelv, elfelejtve azt, hogy a török tatár és osztrák rabló hadjáratok pusztításai lehetetlen helyzeteket teremtettek, de főleg az osztrák császárság és kiszolgálói, mint protestáns megvalósítást, elhallgatták Apáczai eszméit, nyelvújító gondolatait és szövegeit. A gyarmati sorba taszított ország gazdasági tönkretétele, kirablása nem igényelte a fejlődést és művelődést feltételező eszmék fennmaradását és terjedését. Ez a kegyetlen, a magyarság megsemmisítését célzó politika legalább 150 évvel vetette vissza, a XVII. század elején és derekán, főleg Erdélyben beindult gazdasági és szellemi fejlődést.

Az erdélyi magyarságot megsemmisítő politika ma is folyik. Közvetlen bizonyíték erre, hogy az erdélyi magyarság sorsa iránt oly „kiváló” gondoskodást mímelő többségi nemzet politikusai már az Európai Unió képviselőit próbálják meggyőzni, félrevezetve őket, az erdélyi magyarság által igényelt minimumnak, a kulturális autonómiának [12.], szükségtelen voltáról. Arról a szellemi igényről és sokrétű megvalósításról elfeledkeznek, sőt szégyenszemre nem is ismerik, mellyel az erdélyi magyar nemzet tagjai évszázadokkal megelőzték a tájékozatlanságból, vagy előre megfontolt rossz szándékkal elnyomást és hatalmat gyakorló többségi nemzetet. De hol vannak a Nyugat-európai politikusok? Rájuk nézve sem kötelező az írásbeliség és az irodalmi hivatkozások századokra visszamenő ismerete? Csak az utóbbi 85 év politikai struktúráinak rögzítése, a műveltségre áhítózó nemzetnek és milliónyi tagjának megcsúfolása és szellemi sötétségben tartása a céljuk? Nem úgy kéne valahogy eljárni, mint a Nobel-díjak odaítélésekor, szigorúan tekintettel lenni a személy(ek)

tudományos, szellemi megvalósításaira. A Kárpát medencében ezek a szabályok nem érvényesek, csak a „dzsungel törvényeit” alkalmazhatják az új hatalmasok? Mindezeket Apáczai Csere János is megkérdezné és helytelenítené, ha ma élne, ugyanúgy, ahogyan annak idején felvetette és elítélte az előtte hamisan gondolkodó más tollakkal ékeskedőket.

A jelenlegi áldatlan helyzet hű tükrö az is, hogy Kolozsváron ma már róla elnevezett utca sem őrzi emlékét.

Részletesebb tárgyalásra térve, a „Tudománytár(könyv)” 11 részt kitevő tartalma a következő:

I. rész	A' Tudománynak kezdetiről.
II. rész	Közönséges Tekéntetekről.
III. rész	Dolgoknak egybe-köttetett Tekénteteikről.
IV. rész	Számlálásról
V. rész	Meg-mérésről.TOLDALÉK. A'Testnek tulajdonságiról.
VI. rész	Az Égi dolgokról.
VII. rész	A' Földi dolgokról.
VIII. rész	Kézi munkákról, és Gazdaságról.
IX. rész	Történtt dolgokról.
X. rész	Az Ember' maga-viseléséről.
XI. rész	Isteni dolgokról.

A továbbiakban a Magyar Encyklopaediae-nak főleg a VII. és VIII. fejezetét mutatom be.

A VII. rész egy zsűfolt, 47 fejezetből álló természettudományi lexikon, a VIII. rész egy műszaki, mezőgazdasági ismeretgyűjtemény, 15. fejezetben. A VII. rész első fejezetei közül egyesek a fizikai földrajzhoz, mások a fizikához, ismét mások a kémiához tartoznak. A továbbiakban nagyon sikeresek az orvosi kérdésekkel foglalkozó leírások, majd az állattan, növénytan és ásványtant mutatja be érdekesen, a kor és a megelőző korok színvonalán. Főleg a régebbi „ismeretek” felhasználása babonás keretet biztosít néhány kérdés kifejtéséhez. Érdekes, hogy a hangtan keretében Apáczai rövid zeneelméleti részt is beiktatott [14.]. Fejezetenként, általában magyarázó latin szakkifejezéseket is felsorol s ez világosabbá teszi a létrehozott új magyar szavak jelentését. Sajnos, néha nyomdatechnikai hibák miatt ez a latin szógyűjteményecske elmarad.

A VII. és VIII. rész összeállításánál felhasznált fontosabb irodalom nem mutat túl nagy változatosságot. Apáczai főleg Alstedre [15], Ramusra [16], Regiusra [17] és Scriboniusra [18] támaszkodik. Önállóságot tükröz az a mód ahogy ezek együttes, illetve válogatott felhasználása történik a szerző részéről.

Apáczai vagy latinul, vagy magyarul ír, ezzel is eltér kortársaitól. Tartalmi szempontból sok, mai szemmel nézve megmosolyogtató szövegrész található. Stílusára rányomja bélyegét a sűrítő kivonatolás. Mindezek dacára vannak rendkívül sikeres, fordulatos, élvezetes részek, sok népi eredetű szóval tele tűzdelt szöveg. Pl. az orvosi rész, vagy az állattani fejezetek. A Magyar Encyklopaediában bemutatott tudományos műnyelv nem egy keveréknyelv, hanem teljes mértékben magyar. A kifejezésmód rövid, tömör és világos. A sok kivonatolás miatt inkább csak kijelentésekkel, felsorolásokkal találkozunk és nem értelmezésekkel.

A középkorban, a XVII. század közepéig, vegyészettel kapcsolatos ismeretek minden tudományos alapot nélkülöztek. Megjegyzendő, hogy a tudományok közötti szoros kapcsolat miatt a vegyészeti szakkifejezések előfordulnak a fizikában, orvostudományban, állat-, növény- és ásványtanban, de a technikai leírásoknál is. Mindez arra is visszavehető, hogy a szaktudományoknak számos közös kifejezésük van.

Ebben az időszakban csak az alkímiáról lehet beszélni, mely azért nem tekinthető teljesen eredménytelen tevékenységnek, mivel sok részismerethez jutott és számos kísérleti berendezést alkalmazott illetve vegyi módszert dolgozott ki. A sikeres arany-előállítás kísérletek mögött, valójában nem a bölcsök kövének birtoklása, hanem a legváltozatosabb szélhámosság, zsonglörködés, kísérleti trükk húzódott meg. Ezen mahinációk során az *aranycsináló* előzetesen úgy rejtette el az aranyat, hogy az a magas hőmérsékleten végzett kísérletei (olvasztásai) alkalmával észrevétlenül az olvadékba kerüljön. Az így nyert aranyötvözetet esetleg a császári pénzverde forgalomba hozta, vagy mint egyedi darabokat megőrizte. Már észlelhető volt és kezdett elfogadottá válni, hogy a kísérleteknek és értelmezésüknek növekszik a szerepe. Ez a jatro- illetve az orvosi kémia megjelenésével kapcsolatos, melynek Paracelsus volt a legjelesebb képviselője. A tudományosan megalapozott vegyészet hiánya sok szélhámos tevékenységét is lehetővé tette. Apáczai halálát követően csak néhány év telik el, és megjelenik Robert Boyle híres könyve a *Sceptical chemist* (Kétkedő vegyész) címmel, melyet a korszerű kémiába való első bevezető kísérletnek lehet tekinteni. Mindennek dacára még következett egy időszak, amelyet a hibás elgondoláson alapuló flogiszonelmélet uralt. Csak a XVIII. század végén sikerül megdönteni a flogiszonelmélet egyeduralmát, s ezt követően kezdik lerakni a korszerű tudományosan megalapozott kémia alapjait. A magyarországi és erdélyi alkímia vonatkozásában megállapítható [19–21], hogy kezdetben, a tiltások ellenére, a papság is foglalkozott vele. Erdélyi János karthauzi szerzetest 1476-ban büntették emiatt. 1531-ben a szebeni Melchior Miklós barátot kísérletek során eszközölt csalásaiért fejezték le Prágában. Ő azelőtt az alkímia eszméjét miszeszerűen dolgozta fel. Az alkímiának zavaró,

pénzhajhászásra sarkaló, hatása miatt, később a királyi udvarokban is elterjedt, sőt némely esetben átmenetileg döntő szerephez jutott. Az uralkodók a kincstári hiányokat az alkimisták által előállított arannyal remélték pótolni. Így pl. II. Rudolf német császár, cseh és magyar király az alkimisták befolyása alá került. Emiatt alkimista királynak is nevezték. Maier, II. Rudolf udvari orvosa egyben alkimista is volt. Frankfurtban, 1617-ben egy olyan munkát jelentetett meg, amely Európa tizenkét legnevesebb alkimistáját mutatja be *Symbola aureae mensae doudecim nationum* címmel. A magyarokat Melchior Miklós képviseli ebben a könyvben. Michael Sendivogius (1566–1646), elismert tudású alkimista sikeres átalakításokat és kísérleteket mutatott be II. Rudolf császárnak, de lengyel lévén, az uralkodó nem tarthatta Prágában. Bethlen Gábor (uralkodott: 1613–1629) is fogadta udvarában Michael Sendivogiust. Meghallgatta félrevezető dicsekvéseit, megtekintette kísérleteit. A fejedelem leírást készíttetett ezekről titkárával, s az anyagot elküldte Bécsbe, hogy ezzel az osztrák császár kedvébe járjon. Még ebben az időszakban is a katolikus papság egy része titokban hitt és foglalkozott a bölcsek kövével. Lippay György, pozsonyi hercegprímás (1600–1666) alkimista mivoltáról az tanúskodik, hogy megírja a Mons Magnesia (A Magnesia hegye) című munkáját, melyet a császárnak küldött el ajándékba.

Bánfi Hunyadi János (1576–1646) Erdélyből Angliába került ösztöndíjas, aki lelkes alkimistává és gyakorlatias, tapasztalt kísérletező vegyészé vált. A londoni nevezetes Grasham College-ben is dolgozott. Ebben az intézetben tartotta üléseit a későbbi Royal Society (Angol Tudományos Akadémia). Itteni tevékenységét emlékérem is megőrökíti. Szoros kapcsolatot tartott az Angliában és Nyugat-Európában tanuló, illetve doktoráló erdélyi fiatalokkal. Tanácsokkal látta el, sőt anyagilag is támogatta őket [4.]. Halálának körülményei nem eléggé tisztázottak. Talán haza akart térni, de Németországban, útközben meghalt. III. Ferdinánd magyar király, aki 1637. és 1657. között uralkodott, ugyancsak hitt az aranycsinálásban. 1648-ban, Prágában felkereste Johann Konrad Richthausen a bölcsek kövével és sikeres kísérleteket mutatott be neki. A király hálából bárói rangra emelte.

A VII. résznek legalább tizenhat fejezete távolabbi vagy közelebbi kapcsolatban van a kémiával, de ezek közül kettő (a XIII. és XLVI. fejezet) közvetlenül vegyi átalakulásokat ír le az alkímia három alapelvének és különböző alapfolyamatainak segítségével. Apáczai szövegében, valószínűen a rendkívül tömény kivonatolások miatt, sem az alkímiára mint elnevezésre, sem a bölcsek kövével nyerhető arany leírására vonatkozóan nincsen utalás, s így a szélhámosságokról és azok elítéléséről sem tesz említést. Érdekes, hogy a fémeket bányászatnak [3.] nevezte el, a későbbiekben ez a szó jelentésváltozáson ment át, de használata megmaradt nyelvünkben mint egy fontos művelet kifejezője. A fémek rendszerezése Apáczainál az alkímiai elvek szerint történik: A fémek között az elsők, a kénkő és a mercurius (higany). Az elsőkből valók a tisztábbak, az arany és az ezüst. A nem annyira tiszta fémek a réz, vas és fekete ón. Az összes fémek a kén és a higany vegyületei, ami Albertus Magnus felfogását tükrözi.

Apáczai művei elhallgatásának okai, későbbi kultuszának kialakulása

Apáczai Csere János halálával a magyarnyelvű összefoglaló tudományos irodalom művelésében és terjesztésében óriási űr keletkezett. Barcsai Ákos fejedelem rövid ideig uralkodott. II. Rákóczi György fejedelem elűzte a trónról, kiváltva ezáltal a török porta haragját. Hamarosan a törökkel vívott csatában Szászfenesnél elesett. I. Apafi Mihály lett Erdély új fejedelme. Az Ő uralkodását nehezebb vazallusi feltételek teljesítése jellemezte és világosan kirajzolódott az erdélyi fejedelemség hanyatlása. A formailag továbbra is független Erdély nem volt egyáltalán idegen megszállás alatt, de gyakran ki volt téve nagyméretű rabló hadjáratoknak. Az itteni, középkori politikai rend sajátságos átalakulásokat mutatott, amely még az új polgári berendezkedés kialakulásának csíráit is magában hordozta.

Az Apáczai által javasolt egyetem ügye megválaszolatlan és megvalósítatlan maradt.

Tanítványainak elég széles köre már Apáczai szűkre szabott életében kezdte szertevinni jó hírét, eszméit, erkölcsi tartását és oktatói hozzáállását, gyakorlatát. Halála után, az ezerhatszázhatvanas, hetvenes években Apáczai szelleme még elevenen él. Bethlen Miklós volt Apáczai legodaadóbb tanítványa és eszméinek továbbvivője. De Pápai Páriz Ferenc tudományos életútja is Apáczai segítségével és hatásával indul. Ő jegyzi fel, hogy iskolájuk díszje és valamennyijük eszménye Apáczai professzor volt.

A Magyar Enciklopédiáról is csak szűk körökben tanítványai, tisztelői beszélgettek, alakítottak ki véleményyt, jóllehet kezdetben sok példányban volt fellelhető. Nem tévesztendő szem elől, hogy a Magyar Enciklopédia a legnagyobb számban fennmaradt régi magyar nyelvű könyv [22.], és még a XVII. század végén is próbálkoznak a különböző szakterületek Apáczai kifejezéseit átvenni, valamint magyarításait felleltározni és befogadni [3.]. Ezalatt a Habsburg birodalom ereje keleti irányban növekedett. A XVIII. század elején kitört Rákóczi-szabadságharc leverése után Erdély is a Habsburg birodalom részévé vált és a magyar nemzeti függetlenség eszménye, a magyar művelődés ügye hosszú megpróbáltatások elé nézett. A nyugati magyarság az

ellenreformáció és a szigorú cenzúra szorításában nagy késedelemmel fedezte fel azokat a megvalósításokat és eredményeket, amelyeket az erdélyi fejedelemség létrehozott és képviselt.

A török kiűzése és a Rákóczi-szabadságharc befejezése után az elkövetkező XVIII. század viszonylag békés és kiegyensúlyozott volt, semmiképp sem hasonlítható a harcokkal és pusztításokkal teli XVI. és XVII. századhoz. Nagyon elnyertelen a gazdaság igen súlyos helyzete, hisz mindenekelőtt ez határozta meg a magyarság fejlődési lehetőségeit, sorsának alakulását. A törököktől elhagyott országrészre elsősorban a nagyon kis létszámú lakosság és jelentős megművelhetetlen terület a jellemző.

Mivel a Habsburg-ház a XVII. században elvesztette hatalmát Németországban, figyelme keletre, a Duna menti államok leigázására irányult. A birodalom keretében élő különböző nemzetek, nemzetiségek egymás ellen hangolása, uszítása, megbocsáthatatlan politikai tettük volt. Hörning [20, 23.] 1684-ben „Ausztria mindenekfelett, ha akarja” című könyvében az osztrák gazdaságpolitika alapelveit fogalmazta meg. Ebben a Habsburg birodalom számára összeállított gazdasági programkönyvben Magyarországnak főleg élelmiszertermelést és ásványi nyersanyagok kitermelését szánták. Végső soron, csak „másodhegedűs” szerepére kárhoztatták gazdasági szempontból. Erdélyt is nyers(alap)anyag termelő tartománnyá léptették vissza. Mindezen mélyreható politikai és gazdasági változások dacára megállapítható, hogy Apáczai Csere János működésének, de különösen „Magyar Encyclopaediá”-jának az ismerete és hatása az 1655-ös megjelenésével kezdődően, sohasem tűnt el nemzeti művelődésünkől. Sőt, állandóan élt és arra serkentően hatott – sajnos nem olyan mértékben és messze nem olyan eredménnyel, mint amit ettől a munkától, eszmei tartalmától, tudományos színvonalától méltán elvárhattunk volna. E könyvek nagyfokú cseréje, a fennmaradt könyvekben olvasható bejegyzések azt bizonyítják, hogy a benne talált tananyag nagy szolgálatot tett az érdeklődő olvasók ezreinek. Az olvasók feljegyzései azt bizonyítják, hogy Apáczai lánglelke a nemzeti művelődés oltárán hasznos áldozatnak tekinthető. A „Magyar Encyclopaedia” rendkívül féltett, nagy becsületnek örvendő könyv volt, melyet pl. egyik megvásárlója „kívül, belül aranyos könyv”-nek nevez (Bölöni Pálfi András). Ahhoz, hogy teljes nagyságában értékelhessük Apáczai Csere János teljesítményét, munkájának újszerűségét, azt is alapul vehetjük, hogy a következő magyar nyelvű enciklopédikus munka szinte 170-200 év múlva jelenik meg: Lánghy István *A tudományok ismeretére tanító könyv* (1827) és Fejér György *A tudományok Enciklopédiája* (1848) címmel. Eredetileg az enciklopédiák a hét szabad művészetnek (septem artes liberales) nevezett ismereteket tartalmazták: gramatika (nyelvtan), aritmetika (számтан), geometria (mérтан), musica (zene), astronomia (csillagászat), dialektika, retorika (beszédтан). Jelenleg többféle jelentése van ennek a szónak. Értjük alatta az emberi ismeretek összefüggő összességét, vagy csak egy tudománynak rendszeres áttekintő bemutatását. Jelenti végül az ismeretek nagy mennyiségének szótárszerű sorozatát. Ezek szerint van rendszeres és szótár-alakú tudománytár. A „summá”-k vagy „speculum”-ok nem valódi rendszertani művek, csak kivonatok. Alsted és Apáczai művei is csak kivonatok gyűjteményét tartalmazzák [36.]. Az első, a kor színvonalán álló magyar nyelvű enciklopédikus lexikon Pallas Nagy Lexikon, Bokor József szerkesztésében. Ebből nőtt ki a Révai Lexikon.

Már korábban Bod Péter [24.], később Kazinczy Ferenc a nyelvteremtés eredményét látta meg Apáczai tudománytárában. Kölcsey Ferenc és Kazinczy Ferenc, baráti körével egyetemben ismerte Apáczainak ezt a munkáját. Kölcsey saját eredeti példányával rendelkezett, „Parainesis”-ében is nyomot hagytak az enciklopédia előszavának gondolatai [3.]. Kazinczy levelezéseiben leírja, hogy Apáczai Csere János jóval előbb használta a filozófiában az anyanyelvet, mint a német Thomasius [25.]. Másutt így ír: „az a tiszteletes, az az áldott magyar, ki hamarabb kezdé tanítani a hon nyelvén a fentebb tudományokat, mint Thomasius a németeknél”. Valójában 40 éves előnyről volt szó [3.]. Románul ilyen jellegű munkát nem írtak és a szótárszerű összeállítás is csak 1898-ban (245 év múlva) jelent meg Nagyszébenben. Mindezek dacára egyes képviselők a román Parlamentből megengedik maguknak azt, hogy ócsárolják az erdélyi magyarságot, és „műveletlenségük” miatt Ázsiába telepítenék őket vissza [12, 26.]. Felmerül a kérdés, Apáczai szellemében és az iránta érzett tisztelet okán, nem vonhatók-e felelőségre ezek a műveletlen és sovén személyek?

A Tudománytár feledésbemerülését több ok is elősegítette. Első helyen említendő a Habsburg uralom elnyomó gépezetének mind erőteljesebbé válása. Ennek egyik, a magyar nyelvre gyakorolt közvetlen hatása az erőszakos németesítésben nyilvánult meg. A Habsburg uralom kezdetén a hivatalos nyelv a latin volt, de folyamatosan és kitartóan a német nyelv használatát sugallta, sőt erőltette. II. József uralkodásától kezdve a német válik hivatalos nyelvvé, elősegítve a magyar nyelv kiszorítását a hivatalokból, iskolákból és a kutatásból. Találó Bárczi Géza megállapítása erre a korra vonatkozóan: Nyelvünk fejlődése a XVII. század végétől egyoldalú volt, mint egész nemesi műveltségünk, több tekintetben elmaradt a nyugati szellemi élet követelményeitől, elvidékiessedett. Jelentős erőfeszítésre, nyelvújításra volt szükség [27.]. Megjegyzendő, hogy II. József intézkedései a magyarság körében ellenszenvet váltottak ki. Egyrészt növekedett a latin nyelvhez való görcsös ragaszkodás, de sajnos ez is hozzájárult a magyarnak mint oktatási nyelvnek a további háttérbe szorításához. Másrészt a fiatal értelmiség, élén a költőkkel, írókkal nagyon sikeres mozgalmat indított a magyar nyelv hasz-

nálatának kiterjesztésére és a szegényes nyelv megújítására. Így II. József döntése a remélthez képest ellentétes eredményre vezetett és rendkívüli elégedetlenséget szült.

A feledésbemerülést nagyon nagy mértékben elősegítette, jóllehet ez esetben csak második okként szerepel, protestáns egyházak háttérbeszorítása, elnyomása, templomaik és iskoláik erőszakos bezárása, az általuk elért tudományos eredmények elhallgatása, sok esetben könyveik megsemmisítése.

Meglepő az a mozzanat, hogy Faludi Ferenc (1704-1779) kiváló költő, irodalmár, nyelvújító és fordító, pályafutása során a Habsburg hatalom kiszolgálója volt – mint könyvvizsgáló, cenzor. 1772-ben az ő könyvtárossága alatt a pozsonyi evangélikusoktól elvették a templomot és az iskolát, könyvtárukat pedig a jezsuiták kapták meg. A pozsonyi evangélikus egyház könyveinek „eretnek” (egyház- és állam-ellenes) voltát kellett – ez a máskülönben kiváló ember - megállapítsa [28]. Majdnem 10000 kötetet kellett átvizsgálni, ezek közül 2000-et, mint eretnek és veszedelmes könyvet elégettek. Vajon voltak-e közöttük Apáczai könyvek? Érdemes lenne azt is megvizsgálni és tudni, hogy az Enciklopédia hány példányát égették el a protestáns egyházak könyvtárainak felszámolásakor.

Megjegyzendő, hogy XIV. Kelemen pápa 1773-ban feloszlatta a jezsuita rendet, mely magyarországi működése alatt nem tudott szabadulni az osztrák irányítás alól – közös, helyesebben osztrák provinciát/tartományt képviselt – de a pápai határozatnak nem ez volt az oka. A feloszlató döntés rendkívül meglepte Mária Teréziát, és értetlenül fogadta saját rendjének megszüntetését Faludi Ferenc is. VII. Piusz pápa 1814-ben visszaállította a Jézus Társaságot, de csak jóval később, 1853. május 22-én nyílt meg a nagyszombati rendház. A magyarországi jezsuiták önálló tartománya (magyar provincia) rendkívül hosszú idő eltelté után, 1909. szeptember 7-én alakult meg, de a trianoni döntés ezt is átrendezte. 1950-ben a kommunista hatalom feloszlatta a szerzetesrendeket. 1989 őszén újra indul a Magyar Rendtartomány. Remélhető, hogy többet olyan dicstelen szerepet nem játszhat a magyarság lelki, vallási és szellemi örökségének elherdálásában, mint amelyet betöltött az Osztrák Rendtartomány.

Egy felemás példát is meg kell említeni, mely jelzi az osztrák cenzúra áldatlan szerepét, de az Apáczai mű és az általa képviselt eszmei töltet ennek ellenére győzedelmeskedett. Az 1803-as győri újrakiadásról van szó, mely örvendetes, nagy sikerként könyvelhető el de nem panaszmentes. Előnyére válik, hogy az előszó is magyarul jelent meg [13.]. Fordítója Rajnis József ex-jezsuita, aki e jelentős magyar nemzeti nyomtatványt és régi könyvet újra kiadta. S itt kihangsúlyozandó, hogy az évszázadok során a jezsuita rend képviselői között rendkívül értékes, nagy műveltségű, magyarságukhoz hű személyek is tevékenykedtek, akik minden tisztelet megérdemelnek. Az újra megjelentetett tudománytárból hiányoznak a politikailag jellemző részletek (a zsarnokölés szabadsága, a magyar akadémiák hiányával kapcsolatos panasz, jobbagyonyilatkozat). Tekintve, hogy a hivatalos cenzúra nem emelt kifogást a mű megjelentetésével kapcsolatban, kikövetkeztethető Rajnis József önkéntes cenzori szerepvállalása. Meglepő, hogy Rajnis a katolikus ellenes adatokat is mindenütt törli s ezáltal több mint húsz helyen eszközöl lényeges szövegmódosítást. Nagy ára volt a magyar fordításnak, de azért így is megérte – Apáczai magyarul megírt hatalmas munkája újból bekerült a köztudatba – csak nem tekinthető etikusnak a cselekedet. Érdekes módon egy más megfogalmazás és vélemény ezzel a kérdéssel kapcsolatban a következőképpen szól: Apáczai Csere János tudományos és irodalmi örökségét a szakma még a politikailag cenzúrázott időszakokban is fenn tudta tartani. Így is igaz, hisz ez, de főleg az ezt megelőző korszak elnyomó politikai légköre, a magyarság számára elviselhetetlen szenvedéseket okozott és minden részeredmény nagy sikernek számított. A teljes magyar kiadásnak a megjelenése kiindulópontját képezi a későbbiekben kialakuló és még ma is tartó Apáczai kultusznak.

A feledésbemerülés utolsó itt felsorolt okaként a szakirodalmi tájékoztatatlanságot lehetne említeni. Elszomorító az a körülmény, hogy azon honfitársaink, akik a XVIII. században a tudomány különböző ágaival foglalkoztak (pl. növénytan, állattan, élelmiszerismeret, é.i.t.) milyen tájékozatlanok voltak a régebben megjelent munkákkal kapcsolatosan, mennyire elfeledkeztek az elődökről és különösképpen Apáczairól. Így pl. Földi János, orvos, a lángelelű hazafi. Szatmáron és környékén teljesített tisztiorvosi szolgálatot a XVIII/XIX. század fordulóján. Minden szabadidejét a tudományokra és nemzeti nyelvünk művelésére szentelte, valamint annak intézésére, hogy a természetrajzot magyarul tanulhassák a fiatalok. Két szakmunkája is megjelent, [29, 30] de egyikben sem hivatkozik Apáczai Csere Jánosra. Számtalan más hasonló példát lehetne felhozni. Ez a körülmény szomorú képet fest a magyar tudós értelmiségieknek tudományos kutatáshoz való viszonyulásáról, az eredmények valós bemutatásáról, a kutatáshoz való etikai hozzáállásáról. Elmondható, hogy nem csak a nyelv, de a kutatás és az eredmények bemutatása is elvidékiesedett. Innen újból következik, hogy nem Apáczait kell elmarasztalni azért, hogy korát megelőzte, hanem az utókort, amely nem viselkedett méltóan Apáczai hagyatékának értékelésekor és elsősorban azt a hatalmat, amely az áldatlan állapotokat kialakította. Lehetséges az is, hogy bizonyos körülmények között a megjelentetés szempontjából előnyt jelentett, ha Apáczai Csere Jánosra nem hivatkoznak.

A viszonyok jobb megértéséhez az is hozzátartozik, hogy a Habsburg elnyomás gépezete, pl. a szatmári békét követő újabb ellenreformációs hullám, I. Lipót, III. Károly és Mária Terézia korában (1740-1780) – ez utóbbi tiszteletére és dicsőítésére bizonyos magyarok diadalíveket is emeltek – olyan embert és lelket nyomorító volt, hogy az összemérhető és párhuzamba állítható a szocialista államok biztonsági szolgálatait által elkövetett rémtettekkel.

III. Károly uralkodása feladatául tűzte ki a protestánsok és protestáns egyházi élet teljes megsemmisítését. Ez annál is képtelenebb és embertelenebb vállalkozásnak tűnik, mivel őt hithű katolikusnak nevelték a spanyol udvarban, és amiket tett, az nem egyeztethető össze keresztényi mivoltával. Abban az időben a magyar népesség többsége protestáns volt. A reformációt követően gyakorlatilag minden magyar protestáns hitre tért, egyrészt meggyőződésből, másrészt ez képviselte a magyar nemzet fennmaradásának legnagyobb biztosítékát – kivételt a Csíki-medence székely lakossága képviselte, akik máig megőrizték katolikus hitüket. A templomok elvételekor fegyverrel és korbáccsal támadtak a lelkipásztorokra. Erőszakoskodtak öreg prédikátorokkal templomkulcsok megszerzéséért. Deresre húzták a gyülekezetek presbitereit. A már titokban tartott istentiszteleteket szétverték. A király 50 vaskos kötetre terjedő panaszait lelkiismeret furdalás nélkül elolvasatlanul félrelökte.

A „Carolina Resolutio” (1731) alapján a földesúri jogot kiterjesztették a vallásra is. A földesúr elűzhette birtokáról a lelkészt, a tanítót, sőt bárkit, a jobbágyát is, ha nem tagadták meg hitüket. Sokan vándoroltak el biztonságosabb vidékekre. A földesúr elvehette a birtokán épült templomokat, iskolákat és parókiákat is. A gyülekezeteket katolikus püspökök ellenőrizték.

A vegyes házasságból származó gyermekek csak a katolikus egyházhoz tartozhattak, megkeserítve az ilyen családok életének belső légkörét. Az osztrák titkosszolgálat és katonaság magyar családokat választott szét, magyar gyermekeket rabolt el az édesanyáktól, vagy édesapáktól és neveltetett idegen hitre és nyelvre.

A cenzúra rendkívül szigorú volt, a protestáns írásokat, ha megtalálták, megsemmisítették. Íróit, ha éltek, bebörtönözték. A protestánsok mellőzése lehetetlenné tette, hogy ők állást töltsenek be, vagy iskolába járjanak, melyeket „katolikus eskü” letételéhez kötötték. A megkötések és rejtett fenyegetések száma határtalanul nagy volt [31]. Különösen szembetűnőek Felvidéken az evangélikus és Erdélyben az unitárius egyház elleni durva, minősíthetetlen beavatkozások.

A nehéz elnyomás Mária Terézia hosszú uralkodása alatt folytatódott. Ő már ősi (székely) jogokat sértett, vont meg (a katolikusokét is) és a tiltakozókat tömegesen gyilkolták le vagy szülőföldjük elhagyására kényszerítették (madéfalvi veszedelem, 1764). Fia, II. József (1780-1790) felvilágosodott uralkodó, 1781-ben kiadta az ún. Türeلمي Rendeletet, mely teljes vallásszabadságot biztosított a protestánsoknak. A vegyes házasságokat is igyekezett szabályozni anélkül, hogy az elérte volna legdemokratikusabb megfogalmazását. Sajnos, azonban a katolikus egyháznak egyes felelős képviselői ma sem tartják be ezen előírásokat és egyoldalú szabályozásokat erőltetnek, sok fiatal párnak keserítve meg ez által, induló életét.

Nyilván ezen törvénytelenések elkövetése miatt nem tehetők felelőssé a mai katolikus hívők. Viszont nagy feladat várna az egyházakra, abból a szempontból, hogy tényszerűen, lehetőleg egységesen, adják át a fiatal nemzedéknek e nemzetnyomorító időszak(ok) történetét nem kicsinyítve, vagy elhallgatva a magyarság függetlenségéért, megmaradásáért, jövőjéért felmutatott áldozatainkat, még ha azok bizonyos nemzetközi, vagy nemzetek feletti elbírálásoktól különböznek is. A magyar protestáns egyházaknak, minden üldöztetésük ellenére, a magyar nemzetet megőrző szerepe óriási és elvitathatatlan.

Az Apáczai által meghirdetett eszmék diadalmenete – néhány fonákság

A XVIII. század végén Magyarország egész területén mint hamu alatt a parázs, úgy izzott a magyar nyelv megújításának, a szakmai nyelv kialakításának szükségessége. Ezzel magyarázható, hogy a Magyar Encyclopaedia megjelenésének 150. évfordulója alkalmából, 1803-ban Győrött kiadták másodszer teljes magyar szövegezésben az annyira elhallgatott tudománytárat. A latin nyelvű bevezetőt magyarra fordították, azzal az indoklással, hogy magyar nyelvű könyvet nem ronthat el egy idegen nyelvű bevezető. A kiadvány kiegészült egy magyar nyelvű szójegyzékkel is. Az előzőekben már említett hibái dacára ez a második kiadás nagyon nagy jelentőséggel bír a Magyar Encyclopaedia továbbélése, hatása és értékelése szempontjából. Ez a mű adta az első lökést az Apáczai-eszmék újraéledéséhez. Két évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy utat találjon a nyilvános elismerés felé, s azóta töretlenül folytatódik e ragyogó elme gondolatainak elemzése és dicsérete. Apáczai Csere János tevékenységét és fő munkájának erényeit „már” a XIX. század derekán méltatták. Mélyreható vizsgálata akkor több tudományág szempontjából is megindult. Erdélyi János mint kiváló nevelőt. Toldy Ferenc a nemzeti művelődés bajnokát, Horváth Cyrill [32.] a filozófust, míg Hanák János [33.] és Szily Kálmán [34.] a természettudományok ismerőjét és oktatóját értékelte. Elmondható, hogy a XIX. század közepétől Apáczai Csere János életművét tudományos életünk számon tartotta és vizsgálja ma is [35, 37].

Sajnos, néhány esetben, ezeket a vizsgálódásokat nem Apáczai kora, tudományos színvonalának ismeretében, hanem a XIX. század természettudományának szemszögéből végezték. Így torzulhatott Szily Kálmán méltatásában, ezen széles látókörű, enciklopédikus tudással bíró, a kor elképzeléseit hűen visszaadó egyén a mások által közölt ismeretek szolgái kimásolójává [34].

Hitbéli elképzelései és hovatartozása miatt, a XVIII-XIX. században sokan a volt államvallás képviselői közül lenézték, vagy kicsinyíteni igyekeztek eszméinek nagyszerűségét. Méltatlan és alaptalan összehasonlításokat végeztek. Egyesek a számukra nem tetsző részeket kihagyták, mások lényegtelenebb eszme-futtatásokat emeltek ki. A továbbiakban nagyon röviden a XX. század román filozófiai szakirodalmának Apáczaihoz való viszonyulását emelném ki. Az „Antologia gândirii românești sec. XV-XIX.”-ban [38.] megdöbbentő a nemzetiségi hovatartozás, a magyarság nemzeti eszményének figyelmen kívül hagyása. Apáczai Csere Jánostól olyan részleteket idéznek, amelyek magukban, kiszakítva eredeti közegükből, nem mondanak túl sokat. A lényeges ismertető jegyeket, az értékes tevékenységeket nem említik. Nagyon kevesen szerepelnek az erdélyi magyarok közül, még olyanok is hiányoznak ebből az összefoglaló műből, akik munkáikban foglalkoztak az erdélyi románsággal. A bemutatott magyar személyiségeket (Oláh Miklós, Bolyai János, Apáczai Csere János) eleve románnak tekintik.

A magyar szaknyelv fejlődésének múltja, jelene és jövője

Apáczai Csere János hirtelen halálával az új szavaknak elterjesztésében és a magyar tudományos műnyelv elfogadtatásában jól észlelhető törés állt be. A szaknyelv önállósulása csak azután következhetett volna be, ha sokáig következetesen, párhuzamosan szerepelnek a latin kifejezések és magyar megfelelőjük, ahogy ez már Medgyesi Pálnál, de különösképpen Mártonfalvi Györgynél történt, akik főleg a logikában és az egyházi beszédtanban igyekeztek bevezetni ezt a szótárszerű szaknyelvet [39.]. A „Magyar logikácska” marosvásárhelyi példányában írott nyoma maradt az egyik olvasó/felhasználó megoldási kísérletének. Az első négy levélen 98 latin kifejezés található magyar megfelelőivel az Apáczai által használt filozófiai és logikai terminusokból. Ez a kéziratos műszótár az 1680-as évekből való [3]. A magyar nyelv használatának háttérbe szorítása nem segítette a műnyelv kialakulását. A ramusi tanok elavulása az Apáczai által magyarított logikai, filozófiai nyelv terjedésére is hátrányosan hatott.

Az is megemlíteném, hogy Apáczainak néhány nyakatekert, több szóval körülírt fordítása nehezen érthető. A felhasználást az is nehezítette, hogy Apáczai nem volt mindig következetes a magyar megfelelők használatában, egy szakkifejezést többféleképpen is lefordított. Ez nyilván zavar forrását is képezhette, de kihangsúlyozhatta Apáczai nyelvújító eljárását is, hisz az elkövetkező nyelvhasználat a legmegfelelőbbet választhatta volna ki. Az is megjegyzendő, hogy a javasolt magyarítások közelebb álltak az akkori nyelvhez, mint a maihoz. Sajnálható, hogy a XVII. századi nyelvújítás biztató kezdetei, követők híján, feledésbe merültek. Jóllehet a magyar nyelv egységesülési folyamata lendületesen halad előre Apáczai korában, s ebben számos nyelvemelő hozzájárulásával kell számolnunk, sajnálatos módon az el-vidékiesedés jelei is mutatkoznak. Életképes csírákat jelentettek a nyelvújító törekvések, a sok sikeresen kiagyalt új szó, de sajnos ezek használata nem tudott megerősödni és szárba szökkeni Apáczaitól független okok miatt. Később, a Rákóczi-szabadságharc rövid időszakában, a közélet magyar nyelvűvé válásában is időlegesen jelentős előrelépés történik. Szinte két évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy újból a figyelem középpontjába kerüljön és komoly előrelépésre tarthasson számot a magyar tudományos műnyelv létrehozásának és alkalmazásának kérdése. Bár nyelvünk megtartotta és továbbfejlesztette kiváló tulajdonságait és megőrizte a további fejlődésnek minden rugalmas lehetőségét, több tekintetben elmaradt a nyugati szellemi élet követelményeitől, éppen úgy mint maga a magyar szellemi és társas élet. Jelentékeny erőfeszítésre volt tehát szükség, hogy a korszerű műveltség minden ágának-bogának megfelelő, az egyetemes nemzeti nyelv szerepéhez méltó színvonalra emelkedjék és a nemzeti műveltség kizárólagos kifejezőjévé válhasson [27]. Sajnos, legalább 150 évnek kellett eltelnie Apáczai ragyogó teljesítménye után ahhoz, hogy a nyelvújítás mozgalma lépésről-lépésre kezdje megoldani a vázolt feladatokat.

A nyelvújítás fergeteges története túllépi ezen dolgozat kereteit. Nagy visszhangot keltő viták keresttüzében az irodalmi nyelv bővítése gyors ütemben haladt előre. Vörösmarty már a megújított nyelven írhatta ragyogó hangzású és tartalmú költeményeit. Az 1830-as években megkezdődött a szaktudományok nyelvének magyarosítása is.

A szaknyelveknek mai rendkívül nagy és növekvő számát a következő felsorolás kísérli meg érzékeltetni – teljességre való törekvés nélkül: biológia, orvostudomány, matematika, informatika, elektronika, fizika, kémia, földtan, földrajz, világűrtechnika, csillagászat, jog, filozófia, lélektan, kohászat, bányászat, gépészet, elektrotechnika, mezőgazdaság, növény- és állattenyésztés, élelmiszeripar, közlekedés (légi, közúti, vasúti vízi), környezetvédelem, testnevelés és versenysport, turizmus, közgazdaságtan, bank és tőzsde, nemzetközi kapcsolatok, kereskedelem (marketing), tájékoztatás (média), oktatás és nevelés, vallás és hittudomány, nyelv-

tudomány, művészet, katonaság, é. í. t. Nagy lendületet adott e munkálkodásnak, mely a magyar műnyelv kialakítására fektette a súlyt, az 1844-es, a magyar nyelvet államnyelvvé nyilvánító törvény. A politikai hullámvölgyek megjelenése, vagy eltűnése, sok ellentmondást hordozó, hanyatló és felemelkedő szakasz kialakulásához vezetett. Így, az 1848-as forradalom és szabadságharc (mely egy táborba vitte a magyarságot, gazdagságtól és hitbéli hovatarozásuktól függetlenül) leverése a műnyelv használatának hanyatlását eredményezte. A kiegyezés újra felemelkedéshez, majd a „végső” bukáshoz vezetett. Valójában mindegyik szakasz igyekezett kiiktatni a túlkapások káros hatásait és a szaknyelv gazdagodását eredményezte.

Magyar orvosi műnyelvünk százéves évfordulóján, 1933-ban, Poór Ferenc sietett még egyszer a bugáti nyelvreform védelmére. Bugát abban az időben – az 1830-as években – úgy látta, hogy hazánkban az orvostudomány viszonylagos visszamaradottságának fő oka a „táblabíró-korszak” idején a magyar, hajlékony orvosi műnyelv hiánya volt. Mint a felvilágosodás íróinak, Kazinczy irodalmi körének, a reformkor tudósainak is „egy holt nyelv nehéz és felesleges járma alól kellett előbb felszabadítania a magyar tudományt”. S ha a szógyártás özöne és a mértékletesség hiánya kétségbe is ejtette későbbi nyelvészeinket és orvosainkat, nyelvünk pallérozásáért, egyenjogúságáért és a tudomány művelésére alkalmas szaknyelv megteremtéséért Apáczai Magyar Encyclopaediája (1655) óta folytatott évszázados küzdelemben a Tudós Társaság tagjai, Vörösmarty, Bajza, Toldy és Bugát tettek a legtöbbet. Néhány év múlva (1838) Bugátnál már 8000 szó, 1843-ban pedig 40000, azaz negyvenezer szó volt együtt. Ki is adta gyűjteményét még 1843-ban „Természettudományi Szóhalmaz” cím alatt. Szily Kálmán erről így nyilatkozott: „Kiirtott műnyelvünkéből minden idegen származású vagy kissé hosszabb, nehezebb kiejtésű szót. ...Rettenetes egy gondolat”, de az előbb felsorolt eredményeket azért csak nem lehet letagadni.

Hasonló problémákkal küszködött a vegyészeti műnyelv is. Ehhez még Kossuth Lajos is hozzászólt. A turini remete, akit nem ragadott magával a kiegyezés körüli naiv álmodozás, ezt írta: „A vegytanban a nyelvújítási túlzás már csak azért is nagyon kényes dolog, minthogy úgy az egyszerű vegyelemekre, mint azok összetételére nézve az egész mívelt világon ugyanazon egy jelvények vannak használatban. E jelvényekkel a közélet által vont határon túl is mintegy rendszeresen ellentétbe helyezkedni, bizony sem szükség nem volt, sem a tudománynak nem válik előnyére”.

A legerősebb és leghatásosabb támadást Szily Kálmán, az általa alapított Természettudományi Közlöny hasábjain vezette a műnyelv ellen. Kifogásolta, hogy „Apáthy István, a kolozsvári egyetem n.érdemű és n.tekintélyű tanára, mintegy tíz éve az Erdélyi Múzeum-Egylet Orvos-Természettudományi Értesítőjében, a nemzetközi műszókat nem az eddigi szokás szerint, nemzetközi alakjokban, hanem egy sajátságos elmélet alapján, visszalatinosított vagy görögösített formában kezdte használni.”

Szily felállította a szaknyelv kialakításának alapelveit

1. Aminek nincs nemzetközi elnevezése, magyar műszóval jelöljük.
2. Amire jó magyar szó van, ne használjunk helyette idegent.
3. Kivételesen az általánosodott rossz magyar szót is használhatjuk.
4. Ha nincs megfelelő magyar szavunk, akkor az esetleg magyarosabbá tett idegen szót használjuk

Más megfogalmazásban és tömörítve: „*Nemzetiesítsük meg, ha szükséges, az internacionális műszókat úgy, hogy a magyar szóképzőknek és ragasztékoknak elfogadására alkalmasabbak legyenek, anélkül mindazáltal, hogy azokat nevelésesen megkorcsosítsuk.*”...

Ezeket az alapelveket lényegileg a későbbiek során mindenki magáévá tette, s mai szaknyelvünk ezeken az elveken alapul. A különböző szaknyelvek, nevezetesen a vegyészeti szaknyelv történetének részletesebb leírása a nemzetközi villámhálón (Internet) követhető [40.]. Szily Kálmán vitairata már ilyen módon is idézhető [41.].

A XX. században a nyelvművelés és nyelvápolás, a magyar szaknyelvek pallérozása kerül előtérbe. Itt csak Bárczi Géza [42.] tevékenységéről teszünk említést, de nagyon nagyszámú az a csapat, amely ezt a fontos, fáradságos és felelősségteljes feladatot vállalta magára. Csak kitartó, türelmes munkával lehet eredményre jutni. Szaknyelvi bizottságok kialakításával és állandó működtetésével kell kezdeni. Mára már az MTA keretén belül állandó bizottságok próbálják a szaknyelvbe beáramló idegen, főleg angol szavak magyar megfelelőit megtalálni, és javasolni. Érdekes és tanulságos az 1930-as években sikeresen kibontakozó magyar testnevelési szaknyelv megteremtésének a folyamata [42.]. Az Apáczai kultusz is tovább folytatódik, és tevékenységének mélyebb, szerteágazóbb feltárása újabb eredményekkel szolgál. A „Magyar Encyclopaedia” hasonló kiadásai is megjelennek [2, 43.].

Mind nyilvánvalóbbá válik, hogy a nyelvek szavai, írásjelei, a közlés jelei. A jelek sokrétűen kapcsolódnak egymáshoz. Az ember jelalkotó lény. Apáczai Csere János főműve sokrétű szemiotikai nevezéktant (terminológiát) használ, s már mindezt magyarul [44.]. A magyar nyelv és irodalom enciklopédiája bemutatja a még régebbi magyar szemiotikusok szárnypróbálgató működését is [44/16 old.], de sajnos a természettudományok nyelvvel és általában a szaknyelvekkel nem foglalkozik, jóllehet enciklopédikus gondolkodásunk kéne le-

gyen és azzal összecsengő (harmonizáló), azt visszaadni képes, azt továbbfejlesztő nemzeti magyar nyelvre van szükségünk.

Az Európai Unióba való belépés nyelvünket nagy számú más nyelvvel hozza szorosabb kapcsolatba, az angol nyelv hatása továbbra is döntő lesz. Az informatikai robbanás, a számítógépes technikák fejlődése lehetővé teszi nyelvmagyarító szótárjavaslatok összeállítását, azok célszerű módosítását. A Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesülete (MANYE) évenként tartja hagyományos kongresszusát. Fordítástudomány, számítógépes nyelvészet, lexikográfia és korpusznyelvészet fontos és reményteljes kutatási területekké lépnek elő. Az akadémiai szaknyelvi bizottságok türelmes munkája továbbra is elengedhetetlen.

A XX/XXI. század fordulóján néhány nyelvtudós a magyar nyelv fontosságáról is szólt [45.]. Benkő Loránd akadémikus az értelmiség meghatározó szerepét emelte ki a kívülről és belülről jövő nyelvi hatások közvetítésében. Az ismert nyelvész úgy vélekedett, hogy a szakmai „műnyelv” terjesztése nem anyanyelvünk gazdagításához, hanem nagymértékű elszegényítéséhez vezet. Sürgette a nemzeti akadémiai nagyszótár, valamint a szakmai terminológiákat közérthetővé tevő gyűjtemény elkészítését.

Többen hangot adtak annak a véleménynek, hogy a tudományok fejlődése hosszú távon szükségessé teszi a nemzeti nyelvek megóvását, gazdag szókincsük megtartását. Talán nagyobb türelemre lenne szükség a szaknyelvek irányában. Az orvostársadalom saját kezdeményezésre külön és folyamatosan foglalkozik a magyar orvosi nyelvvvel erre szakosodott folyóiratotában [46.].

Összefoglalásként

Apáczai Csere János korának haladó eszméit és elképzeléseit próbálta átültetni a magyarországi környezetbe, erdélyi viszonyok közé. Sokkal többre vállalkozott mint elődei, de nem vesztette el valóságérzékét és nem is állt egyedül, segítették a XVII. század közepén kibontakozó szellemi mozgalmak, közöttük egy jelentős nyelvújító törekvés is. Mindannyian, Apáczai is, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek gazdaságot és művelődést pártoló elképzeléseinek és eredményeinek hatása alatt cselekedtek.

Apáczai korának, s talán minden idők egyik legnagyobb magyar enciklopédikus tudású tudománytár írója és nevelője volt. Az Utrechtnben 350 éve megjelent Magyar Encyclopaediájának anyaga egészében véve is igen jelentős értéket képvisel, habár mélysége és korszerűsége fejezetenként különböző. Ítélni róla csakis a XVII. század tudományos szintjének ismeretében szabad. A mű magyar nyelvű volta a legfontosabb, ebben messze megelőzte szomszédainkat, sőt szinte fél évszázaddal a német enciklopédikusokat is. E mű jelelméleti jelentősége is rendkívüli, a magyar szemiotika tudomány szakkifejezéseinek megteremtője, gondos és sokrétű alakítója.

Apáczai nyelvtisztasága feltűnő és magasrendű nyelvi logikai fegyelemre vall. Nagyon ritkán használ idegen szót, ezért néha körülírásra kényszerül, sőt néhány, főleg mai értelmező készségünk alapján nehezen érthető szóösszetételt is alkotott. Mint meggyőződéses nyelvújító, ugyanolyan fogalomra néha 2-3 magyarítást is ajánlott, számítva nyelvi közösségünk elfogadó vagy elutasító készségére.

A Magyar Encyclopaediában a természettudományi rész a legbővebb. Ezen belül az orvosi és az állattani rész talán a legsikerültebb, ezek nyelvezete a legélvezetesebb. Mai szemmel olvasva sok megmosolyogtató leírás is maradt ránk. A vegyészetről nem túl sok szó esik, de az alkímiai ismeretek kivonatával találkozunk anélkül, hogy a bölcsek kövéről és az aranycsináláshoz kapcsolódó szélhámosságokról említés történe.

Apáczai halála után a Magyar Encyclopaedia eszmeiségének és tartalmának, de különösen a benne felhasznált nyelvújítási eredmények terjedésének vége szakadt, jöllehet, mint hamu alatt a parázs izzott a magyar szaknyelv kialakításának a feladata. De ezen örökség háttérbe szorítása és hosszas elfelejtése a XVII. század második felének és a XVIII. századnak politikai és gazdasági viszonyaival magyarázható, és nem Apáczai előrefutásával, a magyar valóságtól való elszakadásával. A Habsburg birodalom ereje és befolyása az erdélyi fejedelemség és a török birodalom rovására növekedett, a XVIII. században már Erdély is osztrák fennhatóság alá került. Az ellenreformáció tüzzel-vassal az államvallást terjesztette, leginkább a jezsuita rend segítségével. A reformált egyházak és Erdély megvalósításait háttérbe szorították. Ezen egyházak, iskolák könyvtárait, ahol csak lehetett felszámolták és az „eretnek szellemben” írott könyveket elégették. Valószínű, a Magyar Encyclopaedia néhány példánya is ily módon semmisült meg. Az így kialakult politikai és gazdasági helyzet legalább 150 éves visszamaradást okozott a magyar művelődés és gazdasági fejlődés menetében. A magyar nyelvre máig tartó hatása is van, hisz ha ez a fejlődési törés nem következik be, akkor ma sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk [11]. Ebben az időben a magyar nyelv és a tudományos élet elvidékesedett. A tudomány művelőinek nagyobb része nem tanulmányoz(hat)ta az elődök írásait és eredményeit. II. József nyelverrendelete, mely a német nyelv erőszakos elterjesztését tűzte ki célul, egybekovácsolta a még magyar nemzetben gondolkodó értelmiséget. A nyelvújítás és a reformmozgalom (újra) ismét Apáczaira terelte a figyelmet. 1803-ban Győrött az eredetitől kissé eltérő tartalommal újból kiadják a Magyar Encyclopaediát. 1830-tól, a

nyelvújítás sikereinek eredményeként hozzáfognak a magyar szaknyelv kialakításához is. Az 1848-as forradalomig rengeteg új szót alkottak. A forradalom és szabadságharc rendkívüli eredményeként könyvelhető el az, hogy a magyarság hitbeli elképzeléseitől függetlenül rendkívül tartósan egységbe foglalta a magyar nemzet minden tagját, hisz véget ért az ellenreformáció lelki és hatalmi megpróbáltatásai. Ezzel kezdődik az Apáczai kultusz. A magyar szaknyelvnek további kialakulása hullámvölgyeken és -hegyeken megy át, összhangban a politikai helyzet ingadozásaival. Mindegyik szakasz bizonyos mértékben hozzájárult a magyar nyelv és szaknyelv gazdagodásához. Szily Kálmán a XIX/XX. század fordulóján szabályozta a szaknyelvek gazdagításának a módját. A szaknyelvek száma ezután is állandóan növekszik. Az 1930-as években sikerült sportújságok közreműködésével kialakítani a testnevelés magyar szaknyelvét. Ez az eljárás példaértékű. A XX. században a szaknyelvek magyarítása türelmes munkával, bizottságok tevékenységének segítségével folyt. Az orvostársadalom kéthavonként, vagy félévenként megjelenő orvosi nyelvű folyóiratot indít. Az informatika, számítógép-technika fejlődése és az európai közösségbe való belépésünk új kihívásokat rejteget, amelyekre megoldásokat kell találni és ebben Apáczai ragyogó szelleme is segítségünkre lehet.

Irodalmi utalások

- [1.] Apáczai Csere János 1653-1655 *Magyar Encyclopaedia Az az Minden igaz és hasznos Böltseségnek szép rendbe foglalása és Magyar nyelven világra bocsátása*, Ultajehtom
- [2.] Apáczai Csere János 1977 *Magyar Encyclopaedia*, Szerkesztő és tanulmányíró: Szigeti József, Kriterion Könyvkiadó Bukarest.
- [3.] Bán Imre 1958 *Apáczai Csere János*, Akadémiai Kiadó Budapest.
- [4.] Keserű Bálint (szerkesztő) 1966 *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* 1-3 kötet, Budapest-Szeged.
- [5.] Makkai László 1952 *A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen*, Budapest.
- [6.] Szigeti József 1962 *Apáczai Csere János társadalmi nézeteinek kérdéséhez*, Studia Univ. Babeş-Bolyai, Seris Philologia, Fasc. 1, 73-91.
- [7.] Áprily Lajos: *Tavasza a házsongárdi temetőben* (vers).
- [8.] Apáczai Csere János 1981 *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról*, Gondolkodó magyarok, Magvető, Szeged.
- [9.] Apáczai Csere János 1872 *Barcsai Ákos Fejedelemez benyújtott terve a magyar hazában felállítandó első tudományos egyetem ügyében*, közli Szabó Károly: *Értekezések a nyelv és széptudományok köréből*, Pest, Egenberger.
- [10.] Geleji Katona István 1647 *Magyar Grammatikátska*.
- [11.] Bartók István 1998 *Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk. Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630-1700 között* Akadémiai Kiadó, Universitas Kiadó, Budapest.
- [12.] <http://www.erdely.ma/autonomia>; a) Gál Kinga EP-képviselő beszéde a Moscovici jelentés kapcsán (2005-12-14 - 22:11:41); b) Gál Kinga: Románia ki akarja üresíteni a kulturális autonómia fogalmát is (2005-12-18 - 15:39:57) c) Kisebbségi törvénytervezet; Bekeményít az RMDSZ? (2005-12-21)
- [13.] Apáczai Csere János 1803 *Magyar Encyclopaedia Az az Tudománytárkönyv Avagy Minden igaz és hasznos Böltseségnek szép rendbe foglalása*, Második kiadás, Győr.
- [14.] Benkő András 1970 *Apáczai Csere János magyar nyelvű zeneelmélete* Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények (1-2) 171-177.
- [15.] Alstedus Johannes Henricus 1630 *Encyclopaedia septem tomis distincta*, Vol.:1-2; Herbornae Nassoviorum, Vol.1. (Tom1-3), Vol.2.(Tom 4-7).
- [16.] Ramus Petrus 1591 *Dialectcae lib. duc. Num. in gratiam studioase juventutis absqe* Commentaris in lucem edita Francofurti.
- [17.] Regius Henricus 1646 *Fundamenta Physics*, Amsterdam.
- [18.] Scribonius Lar gus 1567 *De compositione medicamentorum* (L. Medicae artis principes II). Ed. Joanes Rodii, Pantavii.
- [19.] Balázs Lóránt, 1996 *A kémia története* 1-2 kötet, Nemzeti Tankönyvkiadó
- [20.] Szabadváry Ferenc, 1998 *A magyar kémia művelődéstörténete*; Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest.
- [21.] Szathmáry László, 1986 *Magyar alkémisták*, Fónagy István előtanulmányával, Móra László utószavával és a szerző kisebb alkémia-történeti írásaival; Könyvértékesítő Vállalat, Budapest.
- [22.] Szabó Károly, 1879 *Az 1531-1711-ig megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Régi magyar könyvtár I. Budapest.
- [23.] Hörning, 1684 *Österreich über alles, wenn es nur will*, Wien.
- [24.] Bod Péter, 1766 *Magyar Athenas* 11-14 old.
- [25.] Kazinczy Ferenc, 1944 *Erdélyi Levelek*, 121 old., Kolozsvár.
- [26.] Kijózanító szavazás Bukarestben (<http://www.erdely.ma/autonomia>; 2005-10-26)
- [27.] Bárczi Géza 1996 *A magyar nyelv életrajza*, Custos Kiadó.
- [28.] Gyárfás Tihamér, 1910 *Faludi Ferenc mint jezsuita*, Irodalomtörténeti Közlemények, 20(4) 398-427.
- [29.] Földi János, 1793 *Rövid kritika és rajzolat a magyar fűvészi tudományról*, Bécs.
- [30.] Földi János, 1800 *Természeti História*, Első csomó az állatok országa, Pozsony.

- [31.] Orbán Balázs 1986 *Torda város és környéke* 2. kötet, Szerkesztő: Katona Tamás, Utószó: Lászlófy Aladár, Európa Könyvkiadó, Budapest 35-36 old.
- [32.] Horvát Cyrill, (szerkesztő) 1867 *Apáczai Csere János bölcsészeti dolgozatai* Pest, Egenberger.
- [33.] Hanák János 1849 *Az állattan története és irodalma Magyarországon*, 18-26 old. Pest
- [34.] Szily Kálmán 1883 *Apáczai Encyclopaediája matematikai és fizikai szempontból*, Természettudományi Közlöny, 465-470 old.
- [35.] Szerzőegyesület, 2004 *Magyarul megszólaló tudomány*, Szerkesztő: Péntek János, Sándor Katalin, Zsemlyei Borbála, Lucidus Kiadó, Budapest
- [36.] Szerzőcsoport 1912 Révai Lexikon, VI. (D-E) kötet Budapest, 484 old.
- [37.] Muzsnay Csaba *Apáczai Csere János Magyar Encyclopaediájának hatása a magyar szaknyelv kialakulására*, in *Magyarul megszólaló tudomány*, Szerkesztő: Péntek János, Sándor Katalin, Zsemlyei Borbála, Lucidus Kiadó, Budapest, 176-188 old.
- [38.] C. Ionescu Giulian (redactor respons.) 1967 *Antologia gândirii românești sec. XV–XIX*, P.1-2, București, Edit. Politică.
- [39.] Bartók István 1993 *Vázlat az 1630-1700 közötti magyarországi fordításirodalom kritikai történetéhez* Irodalomtörténeti Közlemények, 97 (4) 451-469.
- [40.] Szerzőegyesület: *A vegyészeti szaknyelv története*: <http://www.kfki.hu/chemonet/>; <http://www.chemonet.hu/>
- [41.] Szily Kálmán nyelvművelő tevékenysége: *Természet Világa* 132.(5) 2001. május; <http://www.chemonet.hu/TermVil/>; <http://www.kfki.hu/chemonet/TermVil/>.
- [42.] Bárczi Géza, 1980 *A magyar nyelv múltja és jelene*, Válogatott tanulmányok, Gondolat, Budapest.
- [43.] Apáczai Csere János, 1975 *Magyar Encyclopaedia az az minden ...*, Hasonmás kiadás, Arató Ferenc kísérelő tanulmányával, Budapest.
- [44.] Szerzőegyesület, 2002 *A magyar nyelv és irodalom enciklopédiája*, Magyar Könyvklub, Budapest.
- [45.] *Tudósok a magyar nyelv fontosságáról*; Heves Megyei Hírlap! – 1997. július 1.
- [46.] *Magyar Orvosi Nyelv*: évente kétszer megjelenő folyóirat.